

С.Р.Тўхтабоев,
Тошкент молия институти магистранти

ЕНГИЛ САНОАТ КОРХОНАЛАРИДА БУХГАЛТЕРИЯ ХИСОБИ ЮРИТИЛИШИ ВА МАҲСУЛОТ ТАННАРХИНИ АНИҚЛАШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Аннотация: Мақолада енгил саноат корхоналарда моддий харажатлар ҳисобини юритишда бошқарув ҳисобининг ўрни, енгил саноат корхоналарда маҳсулот таннархни калькуляция қилиш усуллари, соҳавий хусусиятлари, харажатлар ҳисобини бошқаришда бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортиш соҳасида ўзаро боғлиқлик жиҳатлари юритиб берилган. Енгил саноат ташкилотида умумий жамоанинг харажатлари. Шунингдек, бошланғич харажатлар ҳисобини тўғри ташкил этиш ва ишлаб чиқиш уларни такомиллаштириш бўйича тавсиялар.

Таянч сўзлар: бошқарув ҳисоби, асосий фаолият харажатлари, моддий харажатлар, маҳсулот таннархи, калькуляция қилиш усуллари.

Abstract: The article discusses the role of management accounting in the accounting of material costs in light industry enterprises, methods of calculating the cost of production in light industry enterprises, sectoral features, interrelationships in the field of accounting and taxation in cost management. Costs of the overall team in a light industry organization. Also, recommendations for improving the proper organization and development of initial cost accounting.

Keywords: management accounting, basic operating expenses, material costs, product cost, calculation methods.

Кириш

Иқтисодийнинг глобаллашуви шароитида республикада ишлаб чиқариш муносабатларини шакллантириш аҳолининг ҳаёт фаровонлигини яхшилаш, макроиқтисодий барқарорликка эришиш, инфляция суръатини пасайтириш, жаҳон иқтисодий тизимида интеграциялашув каби масалаларни ҳал қилиш асосида маҳсулот ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, иш бажариш соҳаларини ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади. Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг чуқурлашуви мулкчиликнинг турли шаклларида қатъи назар, жамиятнинг ривожланиши, хўжалик алоқаларининг кенгайиши ва ундаги сифат ўзгаришлар иқтисодийни самарали бошқариш олдида юқори талабларни қўймоқда. Мамлакатда иқтисодийнинг реал сектори ва тадбиркорлик фаолиятининг барқарор ривожланиши учун зарур шарт-шароитларни яратиш, корхоналарда бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган бошқарув тизими ривожланмоқда. Иқтисодийнинг глобаллашуви шароитида бошқаришнинг табиати моҳиятан ўзгариб, унинг мақсади, функциялари ва ўзига хос талаблари бозор иқтисодиёти қонунлари асосида ривожланиб бормоқда.

Бу борада мамлакатимиз раҳбари Ш.Мирзиёев “Ислохотларнинг қай даражада самара бераётганини кўрсатадиган мақсадли дастурларни амалга ошириш натижадорлиги. Булар қаторида саноат ва бошқа тармоқларни ривожлантиришнинг қуйидаги иқтисодий ва молиявий кўрсаткичларини келтириш мумкин: ишлаб чиқариш қувватларининг аҳволи, харажатларни ва таннархни пасайтириш, маҳаллийлаштириш ва рентабеллик даражасини, маҳсулот рақобатдошлигини сўзсиз ошириш” деб таъкидлайди[1].

Жумладан, ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш харажатларининг бухгалтерия ҳисоби ушбу механизмнинг асосий элементларидан биридир. Бунда, корхона фаолиятини объектив ҳисобга олишда ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш харажатлари ҳисоби, маҳсулот таннархини ҳамда молиявий натижаларни тўғри аниқлаш долзарб масалалардан ҳисобланади. Ушбу масала йилдан-йилга ривожланиб бораётган кичик бизнес ва хусусий тадбиркорларга ҳам тегишлидир. Ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва бошқариш харажатлари маҳсулот таннархида салмоқли ҳиссага эга. Шу сабабли бундай харажатлар устидан кундалик назоратни ўрнатиш, уларнинг ҳар бир моддаси бўйича ва бошқарма ходимларининг иш ҳақиға қилинадиган харажатлар устидан назорат қилиб ортиқча харажатларга йўл қўймаслик бухгалтерия ҳисобининг бугунги кундаги энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Бухгалтерия ҳисоботи таркибида экологик ҳисоботнинг тутган ўрни тўғрисида олимлар ва амалиётчиларнинг қарашлари ва мунозарали фикрларини ўраниш мақсадга мувофиқдир.

Саенконинг [2] қайд этишича “... Шунини таъкидлаш муҳимки атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича чора-тадбирларнинг самарадорлиги корхона харажатларни ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш фаолияти натижаларини аниқ ҳисобга олишни талаб қилади, ... фақат ишончли ҳисоб юритиладиган кўрсаткичлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. “Аксарият ҳолларда бу харажатлар бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботининг алоҳида моддаларига ажратилмасдан, маҳсулот таннархида тўлиқ ёритилади” деган хулосага келган.

Соколов ва Соколовларнинг [3] фикрича, атроф-муҳитни ҳисобга олиш масалаларини ўрганаётганда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш харажатларини ҳисоботда акс эттиришнинг учта мумкин бўлган усулини аниқлайди: “1) анъанавий бухгалтерия ҳисоботи билан параллел равишда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тадбирлари харажатларини акс эттирувчи алоҳида ҳисобот тайёрланди; 2) анъанавий молиявий ҳисоботда бундай харажатларни ўз ичига олган мақола таъкидланган; 3) барча бундай харажатлар молиявий ҳисоботнинг алоҳида моддаларида тақсимланган бўлса. Аллақачон бухгалтерларга корхона балансларни тузиш тавсия этилади, яъни экологик харажатлар, экологик фаолият билан боғлиқ муомилаларни акс эттирувчи ҳисобот” эканлигини айтиб ўтган.

Кўпгина тадбиркорлик субъектлари, молиявий ҳисоботлардан ташқари, ҳисоботлар ва қўшилган қиймат тўғрисидаги расмий ҳисоботларни ва расмий ахборотларни, хусусан омиллар аҳамиятли бўлган соҳаларда ва қачонки ходимлар аҳамиятли фойдаланувчилар гуруҳи сифатида инобатга олинганда, тақдим этадилар. Молиявий ҳисоботлардан ташқари тақдим этилган ҳисоботлар ва расмий ахборотлар МҲХСларнинг қўллаш доирасига кирмайди (БҲХС, 2013) деган тушунча бериб ўтилган.

Тадқиқот методологияси

Илмий адабиётлар ва меъёрий ҳужжатларни таҳлил қилиш асосида алоҳида солиқ турлари бўйича солиқ аудитининг методикасини ишлаб чиқиш ҳамда ўтказиш асосланган. Фойда солиғи бўйича солиқ аудитини ташкил этиш ва натижаларини расмийлаштиришни такомиллаштириш бўйича таклифлар берилган. Тадқиқотни амалга оширишда индукция, дедукция, статистик жадвал, шунингдек статистик ва солиштирма таҳлил усулларидан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар

Енгил саноат корхоналарида тўлақонли бошқарув ҳисобининг йўлга қўйилиши бўлиб, унинг ўзаги таннархни ҳамда харажатларни шаклланишини бошқаришдир. Харажатларни шакллантириш ва таннарх - бошқарув ҳисобининг марказий негизида енгил саноат корхоналарнинг ҳисобини юритиш ҳозирги уннинг энг долзарб муаммоларидандир.

Хўжалик субъектларида таннархни ҳар бир фаолият ва маҳсулот турлари, сотиш бозорлари, минтақалар ҳамда харидорлар дидлари бўйича калькуляция қилиниши бугунги куннинг давр талабларидан бўлиб ҳисобланади. Енгил саноат корхоналарида моддий харажатларни шакллантириш таннархни калькуляция қилиш усуллари билан узвий боғлиқ бўлиб, бу калькуляция қилиш усуллариининг муҳим хусусиятларига, жумладан, соҳавий хусусиятларига ҳам боғлиқдир[4].

Ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобини тўғри ташкил этиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилишнинг илмий асосланганлиги уларнинг назарий жихатлари қай даражада ишлаб чиқилганлигига боғлиқ. Харажатлар ҳисобининг назарияси ва амалиётида биргина “таннарх” тушунчасигина мавжуд эмас.

Унинг мазмуни қуйидаги омиллар таъсирида ўзгариши мумкин:

- маҳсулотнинг тайёрлик даражаси ва унинг сотилишига қараб, ярим тайёр маҳсулот, омборда сақланаётган маҳсулот ва сотилган маҳсулот таннархлари;
- маҳсулот миқдорига қараб, маҳсулот бирлигининг, бутун ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархи;
- жорий харажатларни калькуляция объектининг таннархига киритиш тўлиқлигига қараб, тўлиқ амалдаги таннарх ва чекланган таннарх;
- таннархни шакллантиришнинг тезкорлигига қараб амалдаги ёки меъёрий, режали таннарх фарқланади[5].

Енгил саноат корхоналарида харажатлар таркибида моддий харажатлар салмоқли ўринни эгаллайди, шу сабабли моддий харажатлар таркибини калькуляция қилиш орқали қайси бир харажатларга ошиқча йўл қўйилаётганлигини аниқлаб шу харажатларни қисқартириш чораларини кўриш, корхоналар фаолиятини бошқариш орқали фойда солиғи бўйича солиққа тортиладиган базани шакллантириш билан боғлиқ бўлган муаммоларнианг ечимини топиш алоҳида ўрин эгаллайди.

Маҳсулот (иш ва хизмат)лар таннархига киритиладиган, маҳсулот (иш ва хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида”ги Низом билан маҳсулотнинг (ишлар, хизматлар) таннархини ҳосил этувчи иқтисодий унсурларнинг барча корхоналар ва ташкилотлар учун ягона номенклатураси белгиланган буни 1-жадвалдан кўриш мумкин.

1-жадвал.

**Моддий харажатларни аниқлашда иқтисодий
элементлари ва моддалари бўйича туркумланиши**

Иқтисодий элементлари бўйича	Калькуляцион моддалари бўйича
Ишлаб чиқариш характеридаги бевосита ва билвосита моддий харажатлар	Хом-ашё
	Ёқилғи
	Электр қуввати Эҳтиёт қисмлар
	Эҳтиёт қисмлар
	Идишлар ва ҳақозо
Ишлаб чиқариш характеридаги бевосита ва билвосита меҳнат ҳақи харажатлари	Асосий иш ҳақлари
	Қўшимча иш ҳақлари
	Иш ҳақиға устамалар
Ишлаб чиқаришга тааллуқли меҳнат ҳақидан ажратмалар	Ижтимоий таъминот бўлимиға
	Меҳнат биржасига
	Касаба уюшмасига
Асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси, эскириш харажатлари	Асосий воситаларнинг эскириши
	Номоддий активларнинг эскириши
	Асосий восита ва номоддий активларнинг ижара ҳақлари
Ишлаб чиқариш характеридаги бошқа харажатлар	Турли ишлар ва хизматлар
	Солиқлар, йиғимлар ва ҳақозо

Енгил саноат корхоналарда моддий харажатлар ҳисоби юритиладиган йўналиш-ишлаб чиқариш харажатларининг алоҳидаланган ва мақсадли ҳисобини талаб этувчи фаолият соҳасидир. Яъни, бухгалтерия маълумотларининг фойдаланувчилари бирор сарф-харажат ҳақида ниманидир билиб олмоқчи бўлсалар, айнан шу нарсанинг ўзи ҳисоб йўналиши бўлади. Маҳсулот таннархига киритиладиган моддий харажатлар ҳисобининг йўналишиға маҳсулот таннархи калькуляцияси, сотиш бўлими таъминоти сарфлари калькуляцияси, яъни амалда бирон-бир мансабдор шахснинг

ишлатилган захираларни баҳолаш заруратини юзага келтирадиган ҳолатлар мисол бўлиши мумкин.

Енгил саноат корхоналарда моддий харажатлар таснифи сарф-харажатлар маҳсулотни ишлаб чиқаришга нисбатан турлича эканлигини акс эттириш ва уларнинг турларини белгилашга имкон беради. Бухгалтерия маълумотларини таснифлашнинг кўпгина схемалари мавжудлигига қарамай, улардан бирини намуна сифатида ажратиб кўрсатиш мумкин эмас. Таснифлаш схемаси маълумотнинг мақсадига боғлиқдир. Маҳсулот (иш ва хизмат)лар таннархига киритиладиган, маҳсулот (иш ва хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида”ги Низомга [6] асосан тартибга солинади. Ушбу ҳужжатда маҳсулот таннархига киритилган харажатлар рўйхатининг ўта муайян таърифи билан ажралиб туради.

Халқаро стандартларга мос келадиган таннарх моддаларини таркиблаштириш нафақат ҳужжатларни шундай турдаги умумий меъёрларга яқинлаштиради, балки, эҳтимол, мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган кўшма корхоналар учун фойдали ҳам бўлади. Енгил саноат корхоналарнинг моддий харажатларга қуйидагилар киради:

- ишлаб чиқариш моддий сарфлари; - ишлаб чиқариш туридаги меҳнат ҳақи сарфлари;
- ишлаб чиқаришга тааллуқли бўлган ижтимоий суғурталашга ажратмалар;
- ишлаб чиқариш мақсадидаги асосий воситалар ва номоддий активларнинг амортизацияси;
- ишлаб чиқариш мақсадидаги бошқа сарфлар.

Енгил саноат корхоналарда моддий харажатларни ишлаб чиқаришга сарфи ҳисобини ташкил этишга фаолият турлари, ишлаб чиқаришнинг ҳамда ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг тури, корхонанинг бошқарув тузилиши ва ўлчамлари таъсир кўрсатади [7].

Хулоса ва таклифлар

Ишлаб чиқаришнинг ўзига хослиги сарфлар таркибини белгилайди. Бунда баъзи сарфлар ката ҳажмга эга, демакки, аҳамиятлироқ, бошқалари эса кам аҳамиятли, шунинг учун бошқаларининг таркибида йириклаштирилган ҳолда ҳисобга олиниши мумкин. Шу сабабли, ишлаб чиқариш сарфларини ҳисобга олишни ташкил қилиш мезонини ажратиб кўрсатиш лозим. Аввалроқ ўтказилган сарфлар таркиби таҳлили шуни кўрсатадики, таннархнинг даражасига энг кўп таъсир этувчи қуйидаги сарфлар мавжуд: хом ашё, материаллар, бутловчи буюмлар ва электр энергияси сарфлари.

Демак, бу ҳолда “аҳамиятли сарфлар” ни ушбу сарфлар турларига кўра фарқлаш лозим. Енгил саноат корхоналар ҳисоб тизимини ташкил этишда ушбу мақомга эга корхона хусусиятларини инобатга олиш, енгил саноат корхоналарида харажатлар ҳисобини самарали бошқариш муҳим омиллардан биридир. Бугунги кунда эса, саноат корхоналарида харажатлар ҳисобини

юритишда меъёрий ҳужжатлар ва корхонадаги амалий маълумотларга асосланган ҳолда такомиллаштиришни талаб этмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ш.М.Мирзиёев “2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган вазирлар маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси” Халқ сўзи газетаси. 2017 й. 16 январь.
2. Саенко К.С. (2005) Учет экологических затрат. Учебник. М.: Финансы и статистика, 376 с.
3. Соколов, Я.В. (2009) История бухгалтерского учета: учебник. – 3-е изд., перераб.
4. Д.Кудбиев. Ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобини такомиллаштириш. Бозор, пул ва кредит». – Т.: 2005 й. 15 б
5. Ўзбекистан Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Маҳсулот (иш ва хизмат)лар таннархига киритиладиган, маҳсулот (иш ва хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида”ги Низом. – Т.: 1999 й.
6. Алборов, Ролан А. Бухгалтерский управленский учёт (теория и практика) / Р.А Албаров. - М.: Издательство «Дело и Сервис» 2005. - 244 с
7. Бобожонов О., Жуманиёзов К. Молиявий ҳисоб. – Т.: Молия. 2002. 672-бет